

4.0. Horváth Iván és Veres András a *Szerkesztői utószó* (355–357) soraiban idézi az ismétlődés-kutatás múltját, s a hazánkban a XVIII. században R. Lowth nyomán kezdődött, a XX. században igen színvonalas vizsgálatokra utal.

Nagy L. János

Irodalom

Z. T., *HungÉrt.* IV. (1982.) 1–4. 80–81.

Bánréti Zoltán: A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról
Nyelvtudományi Értekezések 117.
Akadémiai Kiadó, Budapest 1983. 106. p.

1. Szemléltető példái révén Bánréti Zoltán könyve mondattani munka, de a mondatkeretben vizsgált szemantikai összefüggések szövegfunkciós alakulatokra is érvényesek, a megállapítások tehát szövegtani szempontból is tanulságosak.

Tanulságos maga a vizsgálat: a vizsgálati apparátus és a kutatói szemlélet is. A kutató itt adatokat értelmez, a megengedő kötőszók és mondatok sztenderd előfordulásaira vonatkozó szintaktikai és szemantikai adatokat. A *szintaktikain* elsősorban a kötőszók mondatbeli pozícióit (a topikhoz és a fókuszhoz viszonyított szórendi helyüket) érti, a *szemantikain* pedig az egyes kötőszók nyelvi, szótározható jelentéseit. Ezekkel modellálja a beszélő konjukcióként (M_1 és M_2) vagy megengedésként (*Bár* M_1 , *mégis* M_2) a tagmondatokkal denotált tényállásokat.

Elkülöníti tehát a szerző a tényállásokat az őket jelölő mondatok jelentésétől, s ezzel lehetővé válik a jelentésszerkezet implicit, ám valóságos elemeinek figyelembévétele is. Mindez – honi viszonylatokban – jó időben, nem sokkal a külföldi kutatások után keletkezett (Petőfi–Kayser: 1976., Petőfi: 1978.); sajnálatos, hogy nem sokan látták meg a Bánréti Zoltán témakezelésében megnyilvánuló újat. A jelen ismertetésben főleg erre törekszem.

2. Előbb azonban tekintsük át a könyv tematikáját!

2.1. A megengedő mondatok nyelvészeti értelmezéséhez két alapvető problémát bocsájt előre a szerző. Egyik az alá- vagy mellérendelés kérdése. A válaszhoz a tagmondatok sorrendi felcserélhetőségét s ezzel együtt az anaforarelációk változását ajánlja vizsgálati szempontul. Másik előzetes feladata a szerzőnek, hogy javaslatot tegyen a megengedő mondatok definíciójára. Ennek legfontosabb eleme az a szétválasztás, amely külön számol a beszélő állításával, valamint előfeltevéssel:

„(...) a *Bár Jánosnak nincs pénze, mégis költekezik* mondattal a beszélő állítja, hogy Jánosnak nincs pénze és költekezik, pragmatikusan előfeltételezi, hiszi:

Ha egyszer Jánosnak nincs pénze, akkor nem kellene költekeznie.” (10.)

A tényleges vizsgálatot tárgyaló két első fejezet a megengedő kötőszók mondatbeli pozícióit (mozgását, mozgathatóságát), azaz szintaktikai viselkedését mutatja be.

2.2. Először a sztenderd esetek három alaptípusát láthatjuk; ezek egyértelműen alárendelő viszonyt modellálnak. „Az első tagmondatban előforduló megengedő kötőszó 'mozog', lehetséges helyzetei összefüggenek a mondat aktuális (topik-fókusz) tagolódásával. A két tagmondat közötti megengedő kötőszó nem 'mozog', nem fordul elő a második tagmondat belsejében. Azok a kötőszók, melyek mind a két helyzetben előfordulnak, azt a mintát követik, mely a helyzetükből következik, tehát az első tagmondatban előfordulva 'mozognak', a két tagmondat között azonban nem mozdíthatók.” (13.) A negyedik kötőszócsoportot – viselkedése alapján – a szerző mellérendelőnek találja.

2.3. A megengedő kötőszók pozícióinak sztenderd esetei után a szerző egy lehetséges helyzetet vizsgál meg közelebbről: a topik utáni, de a fókusz előtti helyzetet. Itt kerül elének a zárójeles szerkezet típusa, amelynek szemantikai és szintaktikai leírása az egész témakezelést jellemzi:

„A zárójeles szerkezet típusa szemantikai olvasata olyan, hogy benne az első állítást megszakítja a második állítás, majd ennek befejeződése után folytatódik az első. Az ennek alapot adó szintaktikai szerkezetet pedig az jellemzi, hogy az M_1 tagmondat topikja után közvetlenül ékelődik be az M_2 tagmondat egésze, majd ennek vége után következik az M_1 tagmondat fókusza és neutrális része.” (25.) Nézzük meg ezt egy példán:

[*János*] – *bár szereti a fagyaltot* –, [*Énem kér*] *belőle*. (A *bár* kötőszó helyén a *noha*, *habár*, *jóllehet* is állhat.)

2.4. Alapvető értéke a könyvnek az a két fejezet, amelyben a megengedő mondatok szemantikai típusait viszonyítja a szerző az ellentétes mondatok két alaptípusához: a kontraszt (szimmetrikus) és az elvárást törölő (aszimmetrikus) ellentéteftípusokhoz.

2.4.1. A kontraszt ('szembeállító', 'egyszerű') ellentét alapformájában szintaktikai párhuzamosság van, az ugyanolyan osztályú szintaktikai elemek között *t a g a d á s* szerepel:

János megette az ebédet, Mária nem., illetőleg lexikális antonímia:

János magas, Mária alacsony.

Ezekről tanulságosan különböznek az *implicit* kontraszt ellentétes mondatok. Bennük az állított tények maguk nem ellentétesek, így a kitett kötőszó ad műveleti utasítást a partnernek, hogy olyan kontextust (előfeltevést, konklúziót) rekonstruáljon, amelyben az állított tények ellentétesek:

Sári volt a boltban, de János nem öntözte meg a citromfát.

E példa jól szemlélteti azt a helyzetet, amelyben a mondat teljes jelentését a partnernek két részjelentésből kell összeraknia. Egyik rész az *explicit* (állított) jelentés:

Sári volt a boltban, (és) *János nem öntözte meg a citromfát*, a másik rész *implicit*; az, amit a beszélő – feltehetőleg – elképzelt, hitt, továbbá amire – feltehetőleg – következtetett, amikor azt mondta, amit mondott. A jelentésnek azt a részét a partnernek kell rekonstruálnia; a beszélő legalábbis erre ad utasítást neki a *de* kötőszóval.

E példában Bánréti Zoltán az állított jelentés mellé így rekonstruálja az *implicit* jelentést: „Például legyen a beszélő hiedelme:

Ha valaki megígér valamit, akkor azt teljesíteni kell. János megígérte Sárinak, hogy ha Sári vásárol, akkor ő (János) megöntözi a citromfát.

A beszélő mondata:

Bár Sári volt a boltban, János nem öntözte meg a citromfát.

A beszélő állítja:

Sári volt a boltban, és János nem öntözte meg a citromfát.

A beszélő hiszi:

a) előbbi hiedelmét,

b) a)-ra és az állítottakra tekintettel előfeltételezi:

Ha egyszer Sári volt a boltban, akkor Jánosnak meg kellett volna öntöznie a citromfát." (42.)

Az idézett rekonstrukcióban szereplő *kell* (*kell, kellene*) valamilyen szokásrendszerre, konvencióra épít, amely alapján meg kellene tenni valamit. „A *kell* modális ige által jelzett szükségszerűség tehát a deontikus modalitás esete” – emeli ki a szerző (43), s ez fontos jegy, mert a következő fejezetben vizsgált elvárástörő ellentétben más modalitásfajta érvényesül.

2.4.2. Az elvárástörő ellentét (s a vele együtt vizsgált megengedő viszony) tipikus formájában nem vezet be új topikot a második tagmondatába:

János magas, de nem tud jól kosárlabdázni.

A *de* kötőszó a partnert itt az implicit jelentés olyan rekonstruálására utasítja, amely diszpozicionális modalitást képzel a beszélő hiedelme, előfeltevése mögé: "(...) a beszélő az első tagmondat által denotált tényben fizikai vagy szellemi, belső vagy külső tulajdonságot, körülményt lát, mely valaki vagy valami számára *képességet*, illetve *lehetőséget* jelent *valamire*" – írja – Kiefer Ferenc munkájára hivatkozva – Bánréti Zoltán (45). A beszélő hiedelme az idézett mondat kapcsán:

Ha valaki magas, akkor az jól tudhat kosárlabdázni.

A beszélő előfeltételezi, hiszi:

Ha egyszer János magas, akkor jól tudhat kosárlabdázni.

2.5. Az implicit jelentés – öntudatlan vagy tudatos – rekonstruálásában a megengedő kötőszó által szerepet kap egy előfeltevés, amelyet a szakirodalom – a jelen munka is – *implikáció* (*ha..., akkor...*) formájában ad meg. Az ezt vizsgáló fejezet (*A megengedő mondat implicit jelentését adó előfeltevések*) rávilágít a potenciális, az aktuális, más szempontból a valószínű, a szükségszerű stb. implikációk, valamint a kötőszók összefüggéseire. Közülük nemcsak elméletileg, hanem praktikusán (pl. iskolai magyarázatban) is tanulságos az ugyanazon tagmondatban szereplő *mégis* és *noha* különbsége:

A kályhában pislákol a tűz, Kati *mégis* a fotelben ül.

A kályhában pislákol a tűz, *noha* Kati a fotelben ül.

„Látható – írja a szerző –, hogy a két mondat fordított irányú potenciális implikációra utal. Az első mondaté:

Ha egyszer a kályhában pislákol a tűz, akkor nem kellene Katinak a fotelben ülnie.

A második mondaté:

Ha egyszer Kati a fotelben ül, nem lehetne, hogy a kályhában pislákol a tűz.

A *mégis*ssel alkotott mondatot csak úgy érthetjük – folytatódik az elemzés –, hogy a *mégis* nem a saját, hanem a *másik*, az előző tagmondatot teszi meg a potenciális implikáció előtagjának", míg a megengedő kötőszó mindig a *saját* tagmondatát teszi meg implikációs előtagnak (54).

2.6. Hogy milyen gazdag lehetőségei vannak az alkalmazott módszereknek, legjobban talán az a fejezet szemlélteti, amely az alárendelő jellegű megengedő kötőszókat a második tagmondat előtti helyzetükben vizsgálja (69–77). Itt tudniillik a kutató a kötőszók helyzetével együtt a mondatok aktuális tagolódását és intonációs jegyeit is (szünet, hangfekvés, hangsúly, nyomaték) figyelembe veszi. Például:

„A beszédpartner:

János is és Sári is kövérek.

A beszélő:

János – sovány, bár Sári (tényleg) kövér." (69.)

Ez a példa azt az interpretációtípust szemlélteti, amelyikben a beszélő a hallgatónak az első kijelentését (*János kövér*) cáfolja, úgy, hogy ennek ellenkezőjét állítja (*János – sovány*), és a második kijelentést (*bár Sári tényleg kövér*) 'engedi meg'. (A *János* utáni

rövid szünet a topik nyomatékos voltát jelöli. A második tagmondat – olvashatjuk a jelölés értelmezésében – lényegesen alacsonyabb hangfekvésben, mélyebben intonált, mint az első, és gyenge nyomatékú.)

Egy másik interpretációtípusban mindkét tagmondat fókuszán erős hangsúly van (ezt a félkövér szedés jelzi); a második – megengedő kötőszós – tagmondat topikja nyomatékos (félkövér szedés jelzi):

János sovány, bár Sári – kövér.

„Ez az interpretáció elvárást törlő típusú – írja a szerző –, a beszélő az aktuális tagolás módjával és a megengedő kötőszóval egyértelművé teszi, hogy szerinte Sári kövérségéből János kövérségének kellene következnie, de ez nem teljesül.

A beszélő előfeltevése:

Ha egyszer Sári kövér, akkor Jánosnak is kövérnek kellene lennie." (70.)

E két interpretációtípus után s a harmadik előkészítésekor láthatunk be Bánréti „laboratóriumába”:

„Változtassuk most meg az aktuális tagolódás tulajdonságait és a tagmondatok intonációját. Ne legyen a második tagmondatban nyomatékos topik, és egyikben se legyen kontrasztív fókusz. A második tagmondat rövid szünet után következzen, az elsőhöz képest sokkal gyengébb nyomatékkal és lényegesen alacsonyabb hangfekvésben, mélyebben intonálva:

János sovány – (bár Sári kövér).

Ilyen intonáció és aktuális tagolás mellett – folytatódik az elemzés – mondatunk így parafrázisálható:

János sovány, attól függetlenül, hogy Sári kövér. (...) Ez az elvárást törlő interpretáció ellentéte; a beszélő nem kötelezi magát olyan szemléletre, hogy az egyik állításból következtetni lehetne a másikra.

A beszélő a mondattal állítja a két tagmondat konjunkcióját:

János sovány és Sári kövér.

Előfeltételezi, hiszi:

Az, hogy János sovány és Sári kövér: összeegyeztethető (kompatibilis).

A beszélő előfeltevése levezethető ilyen típusú hiedelem föltételezésével:

Lehetséges (valaki hiheti): az, hogy János sovány és Sári kövér, ellentmondhat egymásnak más esetben." (71.)

2.7. A következő fejezet is a második tagmondat előtti kötőszó-pozíciót vizsgálja, de más szempontból. Itt az alá-, illetőleg a mellérendelő szerep elkülöníthetőségéről van szó igen tanulságos és továbbgondolásra készítő módon. Különösen ilyen az, amit a *mégis/mégsem* és a *de* szerepkülönbségéről olvashatunk: az előző tartalmaz anaforikus elemet, az utóbbi nem:

Fájt a feje, mégis kávé-t ivott.

„A mondat jellegzetesen elvárást törlő interpretációt valószínűsít – írja a szerző –, a beszélő hiszi: Ha egyszer fájt a feje, akkor nem kellett volna kávé-t innia. A *mégis* anaforikussága pedig azzal magyarázható, hogy utólag teszi meg az első tagmondatot következtetési alpnak. (...) A *de* maga nem tartalmaz anaforikus elemet, és olyan interpretációt is lehetővé tesz, amely korlátozza vagy felfüggeszti az első tagmondat érvényét:

Fájt a feje, de ivott egy kávé-t, ezért már jól érzi magát." (83.)

2.8. Az utolsó fejezet a faktualitással kapcsolatban elemzi a megengedő kötőszók két alaphelyzetét, így az első tagmondatban tipikus *bár*-t és a második tagmondat elején tipikus *pedig*-et. Bánréti itt azt a két interpretációs lehetőséget vizsgálja, amelyek egyikeben a tagmondat jelölte helyzet ténylegesen fennáll (s erről a beszélő meg van győződve):

János bár szereti ezt a zenét, nem megy el a koncertre.

*János nem megy el a koncertre, pedig szereti ezt a zenét;
illetőleg nem osztozik a beszélő János attitűdjének tartalmában:*

Bár János aggódott, hogy megfázott, mégsem fázott meg.

János nem fázott meg, pedig aggódott, hogy megfázott.

3. A megengedő költészők szintaxisáról és szemantikájáról szóló értekezés merőben új, a magyar nyelvtudományban korábban nem ismert területekre terjesztette ki a téma vizsgálatát. Rendszeres kutatás tárgyává tette a jelentés implicit komponenseit, az eszközhasználatban pedig az aktuális tagolódás vetületeit.

A szerző szemléletében és módszerhasználatában a logika jelenik meg. Nem élő mondatok rejtett jelentésrészeit igyekszik megfejteni, hanem a következetes lépésekkel változtatott nyelvi formához keresi meg azt a tényállást és a beszélőnek azt a – hiedelmére épülő – előfeltevését, amelyek összefüggésében a nyelvi forma adekvátnak bizonyul.

Békési Imre

Irodalom

Horváth Katalin, *HungÉrt.* VII. (1985.) 1–2. 245–246.

Huszár Ágnes, *Nyr.* 110. (1986.) 2. 233–234.

Rácz Endre, *ÁNyT.* XVIII. (1989.) 380–384.

Hankiss Elemér: Az irodalmi mű mint komplex modell

Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1985. 693 p.

Dokumentatív értékű e mintegy hétszáz oldalnyi terjedelmű mű, hiszen az 1985-ös összegző kiadás egy másfél évtizeddel korábban, 1970-ben elkészült irodalomtudományi rendszerezést, „valamiféle műalkotáselmélet”-et takar. A kötet történetiségénél maradván, a rendszerezés előzménye egy évtizedes intervallumra, a hatvanas évek strukturalista szemléletmódjára, kutatási eredményeire, problémafelvetéseire épül.

Rövid ismertetésemben a mintegy két évtizedes rálátás távolságából sem értékelni, netán bírálni, vagy éppen dicsérni kívánom a kötetet. „Csupán” igyekszem bemutatni teoretikus koncepcióinak vázát, mely az ismertetés rövidege miatt sajnos együtt jár az empirikus, meggyőző műelemzések és a történeti fejezetek „felületes” megemlékezésével.

Alkotó – mű – befogadó triádjának elemei különböző mértékben hangsúlyozódtak az esztétika történetében, az irodalomelméleti irányzatokban. Hankiss Elemér axiomatikus kiindulópontja szintén e hármásra épít, de nem statikusan emeli ki az egyik tényezőt, hanem dinamikus módon közelít. Az irodalmi művet kétirányú folyamat: keletkezés és hatás, rögzítés (alkotói oldalról) és generálás (befogadói oldalról) metszéspontjaként értelmezi. Ebből következnek a kötet tanulmányait egybefogó problémafelvetés is: objektív válaszokat kapni arra vonatkozóan, „hogyan az irodalmi alkotás hogyan képes viszonylag kisszámú jel segítségével gyakran igen gazdag és bonyolult emberi élményeket